

УДК 811.161.2'282

Кушмет М. С.

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СХІДНОСТЕПОВОЇ ГОВІРКИ (на матеріалі назв сільськогосподарських культур говірки с. Оленівки Волноваського району Донецької області)

У статті проаналізовано діалектні назви сільськогосподарських культур східностепоної говірки с. Оленівки Волноваського району Донецької області. З'ясовано основні принципи номінації зазначеної групи лексики, а також особливості їхнього функціонування у досліджуваній говірці.

Ключові слова: номінація, мотиваційна ознака, сільськогосподарська лексика, діалектна лексика, східностепова говірка.

Діалектологічні дослідження посідають чільне місце в системі мовознавчої науки, є актуальними й значущими для з'ясування багатоаспектних явищ територіальних діалектів, встановлення їхньої взаємодії з літературною мовою,

виявлення специфіки діалектних явищ, укладання регіональних діалектних словників.

Українська діалектна лексика сьогодні залишається актуальною сферою для подальших наукових досліджень, оскільки подосі не

розв'язано чимало проблем діалектної лексикології [1]. Однак, незважаючи на те, що говірки багатьох регіонів донині залишаються поза увагою мовознавців щодо вивчення як окремих тематичних груп лексики, так і загального лексичного фонду українського діалектного простору, говорити про відсутність ґрунтовних досліджень на діалектному матеріалі різних регіонів не можна. Позитивним явищем для сучасної регіональної лексикографії, безперечно, є праці К. Глуховцевої, Д. Ужченка, Л. Фроляк, В. Дворянкіна, В. Лєснової, І. Ніколаєнко, З. Сікорської, Л. Тищенко, В. Ужченка та ін., присвячені вивченню новостворених українських говірок.

Останнім часом значно активізувалося вивчення різних тематичних груп лексики східностепових говірок Донеччини (роботи Л. Фроляк, В. Дроботенко, Н. Клименко, Н. Сіденко, Н. Загнітко), однак більшість словникового складу донецьких говірок залишається недосліджена. Лексика сільського господарства постає вдячним підґрунтям для системного аналізу, оскільки своїм корінням сягає початку розвитку важливої галузі діяльності людини, є віддзеркаленням життєво-необхідних потреб селянина. Особливостям лексики сільського господарства було приділено увагу у працях В. Ващенко, П. Гриценка, Й. Дзендзелівського, Я. Закревської, Г. Козачук, М. Никончука, Р. Сердеги та ін.

Актуальність цієї статті зумовлена браком робіт, присвячених аналізу сільськогосподарської лексики на матеріалі східностепових говірок. Виявлення особливостей назв сільськогосподарських культур у межах однієї східностепової говірки дасть змогу сформулювати уявлення про мікрогрупу окресленого діалектного середовища як складової частини донецьких говірок. Отже, мета роботи – виявлення особливостей назв сільськогосподарських культур говірки с. Оленівки Волноваського району Донецької області. Говірка с. Оленівки, заснована в середині XIX століття переселенцями з Полтавської та Харківської губерній, належить до новостворених східностепових.

Враховуючи той факт, що сільськогосподарська лексика віддзеркалює найдавнішу сферу дійсності життя людини, можна стверджувати, що названа група залишається більш-менш замкненою структурою, а поява нових номенів зумовлена екстралінгвістичними чинниками (наприклад, виведенням нових видів рослин тощо).

Назви сільськогосподарських культур досліджуваної говірки реалізують мотиваційні ознаки кольору, розміру, форми, смаку, структури рослини, часу висівання та зростання.

Для номінації сортів рослин в оленівській говірці характерні дві домінантні ознаки – колір та розмір. За кольором виокремлено численну групу городніх рослин, пор.: *красний, р'абий, чорний (кавун); б'локачанка, красна, цв'ітна (капуста); б'ла, красна, сін'а, (картошка); б'ла, жовта (кукурудза); б'лий, жовтий, красний (перець); красний, розовий (пом'ідор); красна, чорна (ред'ка); б'ла, красна (цибуль'а).*

Продуктивними в аналізованій говірці є номінації сортів городніх рослин за розміром, пор.: *крупний, м'єлкий (сбн'ашин'к); короткий, дл'иний (бур'ак); довга, куцєнка (морква); крупна, здорова, велика (ред'иска); малиш, довгий (ог'ірок); великий (пом'ідор).* Деякі з досліджуваних назв мають у своїй семантиці яскраво виражені конотативні семи, що надають слову емоційно-експресивного забарвлення, напр.: *коротишка (морква), коротун (ог'ірок).*

Серед назв сільськогосподарських культур у говірці с. Оленівки Волноваського району Донецької області можна виділити такі, що утворені на основі відображення в номені форми реалії. Порівняймо назви: *кушч'овка (цибуль'а); лис'т'евий, лис'т'евой, кушч'евий, кушч'овий (салат); качанка (дін'а); волове серце, біче серце (пом'ідор), продовгуватий (помідор).*

За часом висівання або садіння у говірці функціонують назви редьки (*зімн'а, зимова, вес'н'ан'а*) та дині (*зим'овка*).

За часом досягання й збирання відомі такі назви сільськогосподарських культур, як: *сорокадєнка (сорокодн'івка), скоросп'їлка* (про картоплю); *ран'а* (про цибулю); *п'зн'ий* (про кавун); *ран'а, се'редн'а, п'зн'а* (про капусту); *ран'ий* (про огірок або помідор).

За часом висівання та зростання рослини в говірці с. Оленівки Волноваського району Донецької області виникли назви двох сортів часнику: *озимий, зімн'ий, з'імн'ий; йаровий, йарий*. Порівняймо: *йес'т'з'імн'ий / а йес'т' йаровий / шчо вес'ноїу садиць'а / р'ізниць'а у посадк'і часника* // Зазначені назви, на нашу думку, є похідними від аналогічних назв зернових сільськогосподарських культур (пшениця, жито тощо), також утворених від назви часу висівання.

Щодо смакових особливостей городніх рослин, регулярними є лексеми *г'іркий, солідкий* на позначення якостей різних сільськогосподарських культур (моркви, огірка, редьки тощо). Нерідко у свідомості носіїв говірки смакові якості рослини асоціюються з їхньою цінністю для подальшого використання. Порівняймо: *ох і добрий цей ог'ірок / такий же солідкий / а був такий г'іркий / н'їкуди не'гбний* //

Серед аналізованої лексики є такі назви, що співвідносяться з географічною територією, на

якій вирощено рослину або з якої його було завезено, напр.: *горбачівка* (зе^мл'анá г^руша); *н'еже^н'с'кий*, *н'іжин'с'кий* (ог'іро́к); *волгоградс'кий*, *донéц'кий* (пом'ідор); *болга́рс'кий*, *йáмп'іл'с'кий*, *йáмпол'с'кий* (пéре^ц'), *аме^р'кáнка*, *голáнка* (про картоплю).

У досліджуваній говірці назви сільськогосподарських кормових і технічних культур представлені лексемами, що по-різному виявляють фонетичну й словотворчу варіативність: *си^н'ен'ок*, *с'ін'ін'ок*; *кужурóдза*, *кужурóза*; *карто́шка*, *карто́пл'а*; *ог'іро́к*, *огурéц'*; *окрóп*, *укрóп*; *сон'áшник*, *сóйашник*, *сóйах*, *сón'ах*, *подсóлнух*; *хр'ен*, *хрен*, *хрон* тощо. Деякі з перелічених назв сільськогосподарських культур уживаються з синонімічно-дублетними назвами. Порівняймо: *баклажáн* – *си^н'ен'ок*.

Цікавим видається спостереження, коли діалектоносії при номінації сортів деяких рослин (здебільшого основними) намагаються висвітлити одну характеристику реалії за допомогою іншої. Такий підхід зустрічаємо лише в мовленні носіїв старшого покоління. Можливо, це є свідченням того, що риси різних сортів однієї рослини сприймаються діалектоносіями цілісно, неподільно. Порівняймо: *пéрц'у йес'т' багáто сорт'ів / йес'т' пéре^ц'к^рáсний / б'ілий / жóвтий / це в'ін вес' солóдкий / а йес'т' йáмпол'с'кий / це г'іркій / в'ін к^рáсний //*

За будовою, як зазначає Р. Л. Сердега, названі найменування можуть бути простими, складними і складеними [8, с. 68]. До простих зараховуємо назви, що безпосередньо вказують на сорт за кольоровою ознакою. Наприклад, *к^рáсний*, *р'абій*, *чóрн'ий* (*кавóн*); *к^рáсний*, *б'ілий жóвтий* (*пéре^ц'*) тощо.

До складних назв сільськогосподарських культур, уживаних в аналізованій говірці, належать номени, перший компонент яких указує на колір, а другий – на ту частину рослини, яка має це забарвлення. До складних назв такого типу ми зараховуємо сорт капусти: *б'ілокачáн:а* (*б'ілокачáнка*).

До складних належать також двокомпонентні номінативні конструкції, що вживаються на позначення сортів помідорів, які містять мотиваційну ознаку як за формою, так і за розміром *бічаче сéрце*, *волове сéрце*.

У досліджуваній говірці поширене явище так званого мовного перекладу, про яке зауважує Т. Коготкова [3, с. 97–123], коли одне слово (літературне) пояснюється іншим, уживаним у діалекті на позначення тієї самої реалії. Наявність «мовного перекладу» мотивується прагненням діалектоносія бути зрозумілим дослідникові. Наприклад, *баклажáн / це си^н'ен'ок у нас / с'ін'ін'к'і / а хр'ін / це хрен у нас звéц':а / абó шч'е кáже^ммо хрон //*

Функціонування дублетно-синонімічних назв у досліджуваній говірці на матеріалі сільськогосподарської лексики можна простежити досить часто. Наприклад, на позначення меліси в говірці с. Оленівки вжито два номени: *ме^л'іса* та, ураховуючи характеристики наземної частини багаторічної рослини, *лимóн:а м'йáта* з різними фонетичними варіантами іменного компонента назви (*м'áта*, *мн'áта*). Порівняймо: *ме^л'іса так і йе / це ж мйáта тоб'і та сáма / алé кул'т'ів'іруй'е'ц':а вонá з л'імóном / ли^емóн:а м'áта //*

Нерідко функціонування в одній говірці дублетів зумовлено активним уживанням української назви певної реалії та її російського відповідника. Наприклад, *кавóн* – *арбóз*, *гарбóз* – *тік^ва*, *квасóл'а* – *фасóл'*; *ци'бу́л'а* – *лук* тощо. Безумовно, вплив російської мови підтримано тривалістю міжмовних контактів [2 с. 208].

Вплив російської мови чітко виявляється в таких лексемах, як: *к^рáсна* (*карто́шка*), *к^рáсний* (*бу^р'áк*), *к^рáсний* (*пéре^ц'*), *к^рáсний* (*мак*), *сáхарний* (*бу^р'áк*). Якщо лексема *сáхарний* (як сорт буряка) вживається в мовленні діалектоносіїв разом з українським літературним відповідником *цукровій*, то паралельне вживання лексеми *червóний* до номінативного компонента *к^рáсний* виявлено не було. Поширене у говірці явище вживання лексеми *к^рáсний* натомість українського відповідника на позначення важливих для селянина культур, певно, пояснюється позначенням давньослов'янської тенденції. В етимологічно-семантичному словнику І. Огієнка знаходимо свідчення про те, що «давні слов'яни, як видно, вважали червону барву (колір) за найкращу, і тому слово “краснь” у них спочатку означало гарний» [6, с. 286].

Виявлені особливості лексико-семантичної групи назв сільськогосподарських культур дають підстави зробити такі висновки:

- 1) мотивація виявлених назв сільськогосподарських культур залежить від ознак самої рослини, домінуючими при цьому є такі особливості, як колір, розмір і форма городини;
- 2) назви сортів городніх рослин демонструють значну фонетичну й словотворчу варіативність;
- 3) серед аналізованої лексики в досліджуваній говірці вживається чимало дублетно-синонімічних назв;
- 4) на багатьох аналізованих номенах позначився вплив сусідніх російських говірок;
- 5) усі наведені лексеми на позначення городніх рослин у говірці с. Оленівки семантично еквівалентні українським літературним відповідникам.

Список літератури

1. Гриценко П. Ю. Українська діалектна лексика : реальність і опис (деякі аспекти) / П. Ю. Гриценко // Діалектна лексика : лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти : [матеріали доп. Міжнарод. наук. конференції]. – Глухів, 2005. – С. 5–24.
2. Клименко Н. Б. Із спостережень над назвами одягу східноstepевих говірок (на матеріалі Волноваського району Донецької області) / Н. Б. Клименко // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / наук. ред. А. Загнітко]. – 1998. – Вип. 4. – С. 208–215.
3. Коготкова Т. С. Русская диалектная лексикология / Т. С. Коготкова. – М. : Наука, 1979. – 332 с.
4. Коготкова Т. С. Семантические заметки (К проблеме освоения литературной лексики в современных говорах) / Т. С. Коготкова // Диалектологические исследования по русскому языку. – М., 1977. – С. 194–208.
5. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся / М. В. Никончук. – К. : Наук. думка, 1985. – 312 с.
6. Огієнко І. (митр. Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови / І. Огієнко / [за ред. Ю. Мулика-Луцика]. – Вінніпег, 1982. – Т. II. – С. 284–286.
7. Оксман Г. С. Устойчивое и изменчивое в лексике / Г. С. Оксман // Лексика и фразеология говоров территории позднего заселения : [межвуз. сб. науч. тр.]. – Кемерово, 1984. – С. 19–25.
8. Сердега Р. Л. Номінація сортів городніх рослин у говорах Харківщини / Р. Л. Сердега // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. – Харків, 2004. – № 627 (Серія : Філологія). – Вип. 40. – С. 67–70.

M. Kushmet

LEXICAL FEATURES OF THE EASTERN-STEPPE DIALECTS (on the material of the dialectal names of agricultural plants in Olenivka village of Volnograd distr. Doneck reg.)

The article examines the dialectal names of crops in the eastern and steppe dialects of Olenivka-village (Volnovakha district of Donetsk region). The circle of the basic principles of nomination of this vocabulary group and features of their functioning in the subject are investigated.

Keywords: nomination, motivational sign, agricultural vocabulary, dialect vocabulary, the Eastern-Steps dialects.

Матеріал надійшов 13.02.2012